

Moments estel·lars de la traducció catalana del segle xx

Discurs de recepció de Montserrat Bacardí i Tomàs
com a membre numerària de la Secció Històrico-
Arqueològica, llegit el dia 10 d'octubre de 2024

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Moments estel·lars
de la traducció catalana
del segle xx

Moments estel·lars de la traducció catalana del segle xx

Discurs de recepció de Montserrat Bacardí i Tomàs
com a membre numerària de la Secció Històrico-
Arqueològica, llegit el dia 10 d'octubre de 2024

Barcelona, 2024

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Bacardí, Montserrat, autor

Moments estel·lars de la traducció catalana del segle XX. - Primera edició

Bibliografia

ISBN 9788499657608

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica II. Títol

1. Literatura - Traduccions al català - Història i crítica. 2. Traducció i interpretació - Catalunya - Història - S. XX.

82=134.1.09

81'25(460.23)"19"

© Montserrat Bacardí i Tomàs

© 2024, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: setembre de 2024

Edició: Flor Edicions, SL

Imprès a Sistemes

ISBN: 978-84-9965-760-8

Dipòsit Legal: B 17650-2024

DOI: 10.2436/10.3000.10.1

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>.

Taula

Abans de res	7
1. 1903: la «Biblioteca Popular de L'Avenç»	8
2. 1906: Manuel de Montoliu i el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana	10
3. 1923: la Fundació Bernat Metge	12
4. 1928: Carme Montoriol i <i>Els sonets de Shakespeare</i>	14
5. 1938: Cèsar-August Jordana i «L'art de traduir»	16
6. 1948: l' <i>Odissea</i> de Carles Riba i la <i>Divina Comèdia</i> de Josep M. de Sagarra	18
7. 1951: Agustí Bartra i <i>Una antologia de la lírica nord-americana</i>	20
8. 1962: Edicions 62 i altres edicions	22
9. 1974: Xavier Benguerel i Jaume Tur, vers una teoria de la traducció	25
10. 1991: Joaquim Mallafrè i <i>Llengua de tribu, llengua de polis</i>	27
Bibliografia citada	29

ABANS DE RES

Com és ben evident, el títol d'aquest text prové de *Moments estel·lars de la humanitat*, un dels llibres més famosos i celebrats de Stefan Zweig. Amb un cert grau d'efectisme, en el pròleg, l'escriptor austríac hi afirmava: «Han de passar milions d'inútils hores universals abans que no es produeixi un moment veritablement històric, un moment estel·lar de la humanitat» (Zweig, 2004, p. 9). Per força, en aquests breus apunts de la traducció catalana del segle xx, el nostre prisma no pot ser tan greu ni tan influent. Tot amb tot, en l'escala de la cultura, els deu moments esbossats van significar petites o grans conquestes personals i col·lectives, un revulsiu per a la llengua i per a la literatura i, de retruc, per a l'imaginari col·lectiu. Abracen tot el segle i responen a fets diversos: un esdeveniment, una empresa, un autor, una obra... Molts altres, tant o més rellevants, aquí en queden fora. La història de la traducció catalana —àmplia, aprofundida i exhaustiva— seria tan llarga com la de la literatura.

Qualsevol selecció és subjectiva. En aquest cas, s'ha vist condicionada, en primer lloc, per l'extensió limitada del text. En segon, pel valor que s'ha concedit a les formulacions de caràcter teòric sobre la traducció, atès que van significar un avenç manifest per a la disciplina. En tercer lloc, la tria ha estat sotmesa a una mirada historicista, a fi i efecte de presentar un recorregut per tot el segle xx, per les etapes capitals que el travessen. Això ha provocat, d'una banda, que no hi quedi plasmada una representació de tots els territoris de parla catalana i, de l'altra, que només una dona figuri en la primera fila d'aquesta galeria de fites de la traducció catalana precedent —d'esquitllentes, n'hi apareixen unes quantes més—, la qual cosa ens

permet constatar, de nou, que la història, fins fa ben poc, l'han protagonitzada i l'han escrita els homes. La del segle XXI, ara ja ho sabem, serà diferent.

1. 1903: LA «BIBLIOTECA POPULAR DE L'AVENÇ»

En començar el segle, la immensa majoria de la població dels Països Catalans era monolingüe i, en la mesura que havia estat escolaritzada, havia après el castellà i una mica de francès. La Renaixença havia dut a terme una tasca inestimable de recuperació de la llengua pròpia: sobretot per mitjà de la poesia, i gràcies als Jocs Florals, força restringits a les elits intel·lectuals. El teatre i les revistes humorístiques sí que havien arribat a les capes populars, però en el català del carrer, poc o gens depurat. D'altra banda, després de la irrupció de tres grans creadors, Àngel Guimerà, Narcís Oller i Jacint Verdaguer —un dramaturg, un novel·lista i un poeta que van assolir notorietat internacional—, es consolidava el conreu de literatura en català, per bé que faltava assaig, premsa o traduccions. I, és clar, faltava públic lector, «en una Catalunya amb un quaranta per cent d'analfabets i amb molts catalanoparlants que no estaven habituats a llegir en català» (Balcells, 2013, p. 73).

Alhora, a tot Europa la novel·la s'havia convertit en el gènere majoritari i, la lectura, en un costum apreciat i ben vist. Els lectors havien descobert el plaer d'endinsar-se en les històries «realistes» de Balzac, Dickens, Galdós o Tolstoi, amb les quals, rient o plorant, fàcilment s'identificaven. Aquí, es llegien en traduccions castellanes, barates i fetes amb tant d'afany comercial que tot sovint mutilaven les obres originals per abaratir-ne el cost d'edició. El català, doncs, quasi només quedava reservat per a les expansions íntimes i creatives, i no es podia pas equiparar al prestigi i al desplegament d'algunes de les llengües germanes. Es produïa, ras i curt, una «tràgica escissió entre cultura pròpia i mercat literari» (Castellanos, 1996, p. 13), mediatitzat pel castellà.

A fi de combatre aquesta escissió, que provocava una diglòssia perillosa, es va fundar el 1903 la «Biblioteca Popular de L'Avenç», activa fins a 1915. Els impulsors van ser-ne Joaquim Casas-Carbó (Barcelona, 1858-1943) i Jaume Massó i Torrents (Barcelona, 1863-1943), dos joves fills d'indians, cultes, abnegats i clarividents, que van deixar la vida i la fortuna en les nombroses iniciatives de L'Avenç dutes a terme al llarg de trenta-cinc anys, des de 1881 fins a 1915: la llibreria, la impremta, les set revistes editades, les dotze col·leccions empreses i els 525 llibres publicats (Pla i Arxé, 1975, p. 34-35). A això, cal sumar-hi la decisiva «campanya lingüística» endegada per estandarditzar la llengua, capitanejada per Pompeu Fabra, que va haver de fer front a posicions confrontades: basculaven des de les dels puristes que pretenien ressuscitar una llengua arcaica i medievalitzant fins a les dels partidaris d'«el català que ara es parla», farcit de barbarismes.

Joan Maragall, poeta influent i traductor obstinat de Goethe, tan vinculat a L'Avenç, el qual, tot sol, «encarna el paradigma de las propuestas y los logros de la recepción y la traducción de la literatura universal durante el *Modernisme*» (Gallén, 2004, p. 671), el 1893 ja havia cridat l'atenció sobre els beneficis que reportava la pràctica ordenada i curosa de la traducció: «El treball de traducció, quan és fet amb calor artística, suggereix formes noves; fa descobrir riqueses de l'idioma desconegudes, li dona tremp i flexibilitat, el dignifica per l'altura de lo traduït, i en gran part li supleix la falta d'una tradició literària pròpia i seguida» (Maragall, 1981, p. 789).

A la «Biblioteca Popular de L'Avenç», la més dilatada i la més prolífica de totes les de l'empresa, hi van aparèixer 152 títols. En crida l'atenció, en primer terme, la innovadora forma de llibre de butxaca, el color vistós de les cobertes —taronja—, el preu mòdic —dos rals—, la regularitat —un volum cada mes— i els tiratges: «De la major part dels volumets en tiràvem tres mil, i sovint fèiem curt» (Massó i Torrents, 1934, p. 46). En segon lloc, i per als estàndards de l'època, sorprèn que més d'un terç del catàleg, 62 títols, el conformin traduccions, obres procedents d'altres tradicions traspasades a una llengua que tot just pugnava per ser codificada i reconeguda. La primera, una antologia de *Contes* de Tolstoi traslladada per Casas-Carbó —des del francès—, gairebé servia de declaració de principis: narrativa, d'una nació «llunyana» i d'un autor contemporani. Davant la preponderància de la poesia, impulsada pels artífexs de la Renaixença, la col·lecció va promoure la prosa narrativa, el teatre i l'assaig, tant d'autors clàssics (Dante, Shakespeare, Pascal, Molière, Goldoni, Goethe, Leopardi...) com del tombant del segle XIX al XX (Emerson, Ruskin, Walt Whitman, Turgénev, Mistral, Ibsen, Maeterlink, Gorki...), procedents de cultures ben diferents. La majoria dels encarregats de reescriure aquest cabal literari eren coetanis de L'Avenç —alguns, autors de la casa—: Joaquim Casas-Carbó, Pompeu Fabra, Joan Maragall, Ramon Miquel i Planas, Manuel de Montoliu, Cebrià Montoliu, Rafael Patxot i Jubert, Ignasi Ribera i Rovira, Josep Roca i Cupull, Joan Rosselló, Salvador Vilaregut... També hi van prendre part escriptors de la generació anterior —amb reedicions i noves versions—, com Francesc Pelagi Briz, Narcís Oller i Jacint Verdaguer, i de la generació que va despuntar més endavant, com Alfons Maseres, Josep Massó i Ventós i Joaquim Ruyra.

Es tractava d'unir totes les forces per a recuperar el temps perdut, per a vincular-se a les grans literatures europees i per a proporcionar al públic lectures diverses de valor palmari. La traducció, fet i fet, conformava la llengua, universalitzava la literatura i conferia valor simbòlic a l'una i a l'altra. Ho van fer possible els homes de L'Avenç, que van introduir en la societat catalana «la cultura del llibre (enfront de la cultura de la immediatesa)» (Castellanos, 1998, p. 80). Van plantar una llavor que va donar fruits immediats i que va servir de mirall i de model per a les generacions posteriors.

2. 1906: MANUEL DE MONTOLIU I EL PRIMER CONGRÉS INTERNACIONAL DE LA LLENGUA CATALANA

El 1906 és un any curull de fites literàries: en poesia, van sortir a llum *Enllà* de Joan Maragall, les *Horacianes* de Miquel Costa i Llobera o *Els fruits saborosos* de Josep Carner; en narrativa, *Josafat* de Prudenci Bertrana, *Les multituds* de Raimon Casellas o *Pilar Prim* de Narcís Oller; en teatre, va aparèixer *L'Escena Catalana*, revista i col·lecció alhora; en assaig i periodisme, Enric Prat de la Riba va editar *La nacionalitat catalana* i Eugeni d'Ors, *Xènius*, va començar el «Glosari» a *La Veu de Catalunya*.

Aquell any, del 13 al 17 d'octubre, també va celebrar-se el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, un esdeveniment que va depassar l'interès dels especialistes i que va aconseguir «un ressò periodístic molt notable» (Perea, 2008, p. 105) i «un gran ressò al carrer» (Faulí, 1973, p. 29). La «comissió tècnica», la principal de les organitzadores, era formada per Antoni M. Alcover, com a president, Antoni Rubió i Lluch, com a vicepresident, Josep Pijoan, com a secretari, i, sense una funció determinada, els dos artífexs de L'Avenç: Joaquim Casas-Carbó i Jaume Massó i Torrents, que també figuraven a la «comissió executiva» i a les seccions Filològica-Històrica i Literària, respectivament. Endemés, tots dos hi van presentar comunicacions: Casas-Carbó, sobre «L'ús correcte de la preposició *donchs*», i Massó i Torrents, sobre la «Conveniència de l'estudi y propagació dels nostres clàssics dels segles XIIIe, XIVe y XVe per reconstruir la nostra llengua».

Amb un títol semblant, «Moviment assimilista de la literatura catalana en els temps moderns. Conveniència de que's fessin moltes traduccions i esment ab que cal ferles», Manuel de Montoliu va participar-hi amb un manifest pioner a favor de la traducció: d'una banda, no sorgia com d'habitud a redós d'un trasllat concret —com els pròlegs, epílegs, articles, ressenyes...— i, de l'altra, exposat en un marc científic, tenia un plantejament propagandista-acadèmic. La traducció, quan era jutjada gairebé com un exercici mecànic de trascolament de llengües, s'introduïa dins la Secció Literària, al costat de comunicacions dedicades a Ramon Llull, Ausiàs Marc o el *Tirant lo Blanc*.

Manuel de Montoliu (Barcelona, 1877-1961), conegut com a crític i historiador de la literatura, era aleshores un modernista abrandat, proper al grup de L'Avenç i als ideals del seu germà gran, Cebrià Montoliu, traductor de Shakespeare, Emerson, John Ruskin o Walt Whitman (poeta al qual va dedicar, l'any 1913, l'assaig *Walt Whitman. L'home i sa tasca*). Descomptant una obra lírica inicial (1901), Manuel de Montoliu va donar-se a conèixer amb la versió de *La vida nova* (1903) del Dant, un manifest de la modernitat, per tal com els preraphaelites n'havien fet un estendard. De les quinze obres que va traduir al català, onze van sortir a llum entre el 1903 i el 1911: del francès, de l'anglès i de l'alemany, va acostar assaig, teatre i novel·les d'autors tan

diferents com Pascal, Molière, Chateaubriand, Anatole France, John Ruskin, Oscar Wilde, Hermann Sudermann o Gustav Frenssen. El 1911, justament, va tornar d'una estada d'estudis de tres anys a Alemanya que va capgirar la seva trajectòria intel·lectual en pro d'una dedicació a la crítica literària i a l'erudició acadèmica, rere un ideari més conservador.

La seva inclinació per la literatura estrangera, per la recepció i per les traduccions es manifesta en nombrosos treballs, com *Manual d'història crítica de la literatura catalana (1823-1900)* (1912), els primers volums del *Breviari crític* (1926-1933), *Mistral i el món modern* (1930) i, per damunt de tot, *Goethe en la literatura catalana* (1935), un dels seus llibres més reeixits, que inaugura, en la nostra llengua, el que avui anomenem estudis de recepció literària, al costat de *Shakespeare a Catalunya* (1937), de Ramon Esquerra.

Com palesa el mateix subtítol, «Conveniència de que's fessin moltes traduccions i esment ab que cal ferles», la comunicació de Montoliu en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana —una de les més extenses recollides en les actes— tenia un caràcter prescriptiu. Es fonamentava en la seva pròpia experiència com a traductor, en la voluntat d'exercir una certa influència en la societat literària, en els principis del grup de L'Avenç i en el disseny comú de «reconstrucció cultural d'un país modern» (Aritzeta, 1988, p. 20).

Emmirallant-se en l'herència romàntica, concebia la traducció com un guany per a la llengua, la literatura i la cultura d'arribada, com un sistema d'enfortiment i, alhora, de reompliment de les llacunes de la tradició pròpia. El profit que se'n podia traure, doncs, tenia un caràcter finalista: com ja havien propugnat alguns literats de la Renaixença, traslladar Homer o Sòfocles, Cervantes o Shakespeare, situava el català en un nivell «superior», propi de l'alta cultura, homologable al de les grans llengües europees. Es tractava d'una prova per a la llengua i d'una conquesta per a la societat. Per tant, tot eren beneficis. I, per aquesta raó, instava els intel·lectuals a traduir i traduir «sense descans», perquè «les traduccions estan investides en la nostra literatura d'una missió trascendentalíssima: la d'instrumentar la nostra llengua per a l'expressió justa i complerta de la nova espiritualitat del món civilisat; en un mot, la de modernisar la llengua catalana» (Montoliu, 1908, p. 573).

Més enllà d'aquest caire programàtic, la comunicació també entrava en el terreny de la praxi i proporcionava alguns «preceptes» útils per als traductors i per als editors de traduccions. Per a aquests darrers anaven adreçades recomanacions com ara la necessitat de crear col·leccions populars i econòmiques (com la «Biblioteca Popular de L'Avenç»), de traspassar al català actual els clàssics i de traduir directament, sense llengües interposades. Als traductors, els aconsellava restituir, si esqueia, mots arcaics; no abusar dels neologismes i, en tot cas, adaptar-los a les normes pròpies de formació de paraules (tot evitant els primers castellanismes que

s'anaven infiltrant); buscar un equilibri entre la literalitat i la liberalitat, i, a l'últim, exhortava a traduir en prosa les obres en vers, llevat que l'interpret també fos poeta. A part, descrivia el procés de traducció en dues fases: la de comprensió i la d'expressió, per a les quals entenia que calia tant «esperit crític» com «esperit creador» (Montoliu, 1908, p. 570 i 571) (Fontcuberta, 2007, p. 334-336).

Passat més d'un segle, la majoria d'aquestes indicacions no ha perdut vigència. La «Biblioteca Popular de L'Avenç» i alguna altra empresa editorial, Manuel de Montoliu i una colla de (re)scriptors influents al darrere —Pompeu Fabra, Joan Maragall, Joaquim Ruyra...— van capitanejar la revolució modernista i moderna de la traducció catalana contemporània.

3. 1923: LA FUNDACIÓ BERNAT METGE

El 1923 va sortir a llum el primer volum de la Fundació Bernat Metge, *De la natura*, de Lucreci, en traducció de Joaquim Balcells. Entremig, el Noucentisme havia combatut alguns pilars del Modernisme, però no els que feien referència al trasllat de literatura estrangera, una activitat que es considerava igualment peremptòria i per raons similars a les dels inicis del segle xx: si de cas, com Eugeni d'Ors proclamava el 1911, ara s'exigia «mètode», «tria», «crítica», per organitzar «vastes obres, serioses i imperials» (Bacardí, Fontcuberta i Parcerisas, 1998, p. 61). En aquests primers vint anys de segle xx ja havien publicat traduccions noms tan rellevants per a les lletres catalanes com Josep Carner, Marià Manent, Carles Riba, Josep M. de Sagarra o Maria Antònia Salvà. Havien sorgit noves col·leccions que introduïen autors forans, com la «Biblioteca Popular dels Grans Mestres» (1907-1910), que va acostar setze obres dramàtiques de Shakespeare; la «Biblioteca d'Humanitats» (1910-1921), impulsada per Josep Pin i Soler, o la «Biblioteca Literària» (1918-1924), comandada per Carner. En la dècada dels vint es van inaugurar altres col·leccions decisives per a la traducció, com «La Novel·la Estrangera» (1924-1925), la «Biblioteca Univers» (1928-1936), la «Col·lecció Popular Barcino» (1925-1986) o «A Tot Vent» (1928). En poc anys va capgirar-se la producció editorial: d'un 9,6 % de traduccions publicades el 1926 es va passar a un 24,3 % el 1930 (Vallverdú, 1977, p. 36).

La Fundació Bernat Metge va néixer sota l'impuls de l'empresari i líder de la Lliga Regionalista Francesc Cambó, en paral·lel a la Fundació Bíblica Catalana, dues empreses que perseguïen objectius colossals, quasi utòpics: la primera, traduir al català totes les obres de la tradició grecolatina; la segona, traduir-hi tots els llibres bíblics. La primera, un segle després, continua publicant versions d'obres gregues i llatines. La segona va acomplir el seu propòsit en vint anys, de 1928 a 1948, amb una guerra i dues dictadures entremig.

Acabada la Primera Guerra Mundial, i gràcies a la participació en la Compañía Hispano-Americana de Electricidad (CHADE), Francesc Cambó va acumular una gran fortuna, que en part va revertir al país en forma d'ajuts, donacions i obres de mecenatge, com la mateixa Bernat Metge. Cambó havia cursat estudis de dret i de filosofia i lletres, en el decurs dels quals havia descobert el gust pels clàssics grecollatins. Així que va poder, va projectar la col·lecció i va cercar-ne director: Joan Estelrich, un jove mallorquí de vint-i-cinc anys, activista cultural i propagandista polític infatigable. Tots dos s'emmirallaven en les sèries europees més prestigioses de traduccions dels clàssics: l'alemanya de Teubner, les angleses d'Oxford i de la Loeb Classical Library o la francesa de la Guillaume Budé —el model seguit de més a prop. El mecenes i el publicista van encomanar la feina acadèmica a dos intel·lectuals solvents i reconeguts: Carles Riba, per al corpus grec, i Joaquim Balcells, per al corpus llatí.

Van topar amb una dificultat que Estelrich ja preveia des de la gestació del projecte: la falta d'especialistes capaços de traspassar al català literari del moment obres i autors tan allunyats en el temps i que, alhora, havien estat objecte de tanta bibliografia crítica. Els estudis de filologia clàssica, implantats des de feia anys a la Universitat de Barcelona i amb personalitats com Josep Balari i Jovany, Antoni Rubió i Lluch o Lluís Segalà, no havien aconseguit crear una escola d'hellenistes i llatinistes. Així doncs, «com que les institucions oficials no eren suficients per a formar traductors, la creació d'una càtedra de grec era imprescindible perquè la Bernat Metge pogués disposar de col·laboradors» (Garrigasait, 2020, p. 83). La Fundació es va veure empenya a formar alguns deixebles en estudis clàssics i en traducció, de manera que a la seu de l'entitat, a la Via Laietana, 30, va sorgir una de les primeres escoles de traducció de l'Europa contemporània. En aquells despatxos convertits en aules o bé a la universitat, van ser alumnes de Balcells i Riba traductors com ara Joan Coromines, Carles Magrinyà, Joan Mínguez, Marçal Olivari, Joan Petit, Anna M. Saavedra, Adela Trepà, Eduard Valentí o Josep Vergés.

L'ambició amb què va ser planejada la Bernat Metge es posa en relleu en l'opuscle *Una col·lecció catalana de clàssics grecs i llatins* (1922), obra de Joan Estelrich, l'autoria del qual, tanmateix, era atribuïda, simplement, a la Fundació Bernat Metge. Deixant de banda el to propagandístic de l'escrit, mai no s'havia presentat una editorial o una col·lecció amb tant de detall i tant de rigor. En la primera part, «Orientació», es desenrotllaven els objectius que la impulsaven, en el marc del classicisme i l'humanisme noucentista: anostrar la cultura de l'antiguitat, «restituir» els buits d'una tradició pròpia irregular i fixar i enriquir la llengua catalana. En la segona part, «Pla», es concretaven algunes característiques d'estil, de redacció i de traducció, com ara l'adopció d'un «punt de vista literari», l'obligatorietat de traduir-ho tot —tant la prosa com el vers— «en prosa usual» i l'aspiració que el resultat final fossin obres «vives, exactes, precises, elegants, correctes, ben

escrites» (Fundació Bernat Metge, 1922, p. 12). En la darrera part, «Realització», s'especificaven els diferents tipus de volums que es posaven a l'abast —bilingües, amb el text original i la traducció, o monolingües, amb la traducció— i les qualitats materials de cada volum.

Fins a 1938, la Bernat Metge havia publicat 82 volums; en els moments àlgids, va comptar amb el suport de gairebé dos mil subscriptors, la qual cosa li va permetre arribar a tiratges de quatre mil exemplars (Franquesa, 2013, p. 74-89). Després de la guerra, no va poder reprendre l'activitat fins a 1946, i de manera purament testimonial. Així i tot, com que en cap altra llengua peninsular no existia una col·lecció semblant, els llibres van circular entre els estudiosos de llengües clàssiques. Després de la mort d'Estelrich, el 1958, i de la de Riba, el 1959, va fer-se'n càrrec un consell editor, que s'ha anat renovant al llarg dels anys. Avui, sota la direcció de Raül Garrigasait i el segell La Casa dels Clàssics, s'acosta als 450 títols i en continua publicant quatre cada any. Al mateix temps, amb introduccions divulgatives actuals i un disseny acolorit, es reediten velles traduccions a la nova col·lecció «Bernat Metge Essencial».

Així doncs, cent anys després, la utopia camboniana, executada per centenars de col·laboradors doctes i altruistes, es manté ben viva.

4. 1928: CARME MONTORIOL I ELS SONETS DE SHAKESPEARE

Les traductores catalanes van aflorar en el tombant del segle XIX al XX, en el moment en què unes quantes ja havien donat a conèixer, com a creadores, alguns espais poètics i alguna obra escadussera en prosa. El nou segle va comportar un canvi tan lent com constant pel que fa a la seva activitat de reescriptura, paral·lel, d'una banda, a les conquestes femenines de nous espais socials i, d'una altra, a l'embranchida que havia pres la publicació d'obres traduïdes, en bona part gràcies a col·leccions com la «Biblioteca Popular» de L'Avenç o la «Biblioteca Joventut» (en les quals, per cert, no va tenir cabuda cap traductora). El 1910 van aparèixer els primers llibres traduïts per dones: la mestra i folklorista Eulàlia Capdevila i Rosell va donar a conèixer *Un retrat*, de Nadina Kolorrat, la primera traducció de l'esperanto al català, i la poeta Maria Antònia Salvà, *Les illes d'or*, de Frederic Mistral, la seva estrena en el món de les lletres.

No obstant aquestes mostres aïllades, fins a la dècada dels vint no van sorgir els primers grans clàssics de la literatura universal traslladats per dones: tres narracions de Gérard de Nerval (1925) a càrrec de Palmira Jaquetti, una antologia de *L'educació de les noies* de Fénelon (1927) de la mà de Concepció de Balanzó o les *Heroides* (1927) i el primer volum de les *Metamorfosis* (1929) d'Ovidi a cura d'Anna M. Saavedra i Adela M. Trepà. En aquest context cal situar l'aparició, el

1928, de la primera traducció completa d'*Els sonets de Shakespeare*, de Carme Montoriol, intèrpret, entre els catalans, que «representa l'aproximació a la traducció més individualista» (Buffery, 2007, p. 61) de l'obra del dramaturg.

Després de les dues antologies de Magí Morera i Galícia (1912 i 1913), Carme Montoriol i Puig (Barcelona, 1893-1966) va completar la tasca de traduir els cèlebres sonets de Shakespeare. Igual que Maria Antònia Salvà, es presentava en societat com a escriptora amb una traducció; en aquest cas, d'una gran envergadura, que no podia passar inadvertida de cap manera. Montoriol havia tingut la sort de rebre una educació «molt més seriosa i aprofundida que allò que era corrent entre les noies del seu temps» (Anglada, 1988, p. 57), que comprenia estudis musicals i coneixements de català, francès, italià, anglès i alemany. Com a pianista, va oferir concerts sobretot als anys vint, abans de consagrar-se a l'escriptura. Presidenta del Lyceum Club, va pronunciar-hi conferències sobre música i literatura. Va publicar la novel·la *Teresa o la vida amorosa d'una dona* (1932), la narració *Diu-menge de juliol* (1936) i va estrenar les obres de teatre *L'abisme* (1930), *L'huracà* (1935), *Avarícia* (1936) i *Tempesta esvaïda* (1936). De Shakespeare, també va traduir-ne *Cimbel·lí* (1930) i *La nit de reis o el que vulgueu* (1935). Va traslladar altres obres —alguna encara inèdita— d'autors anglesos i nord-americans, entre els quals destaca l'anglès Maurice Baring, molt en voga als anys trenta. Durant la guerra, per encàrrec del Comissariat de Propaganda de la Generalitat (del qual fou una activa col·laboradora), va traduir la famosa narració *No passaran!*, d'Upton Sinclair, basada en el setge de Madrid.

Ja en la postguerra, amb Aurora Bertrana i Josep Comellas van preparar una versió d'*El imbècil*, de Pirandello, i una altra de *La rosa y la corona*, de J. B. Priestley, totes dues al castellà i inèdites. L'escriptora que «representava l'ideal de “la dona moderna” amb la qual ens hauria agradat sentir-nos identificades» (Fransistorra, 1983, p. 18) havia emmudit per sempre. El seu món, culte i elegant, s'havia ensorrat. Dels desideratums pels quals lluitava, no en quedava ni rastre. El 1937, en plena conflagració civil, feia unes consideracions sobre el present i el futur de l'escriptura profètiques, quant a la seva trajectòria: «Em sento incapaç d'escriure res, en aquests moments. [...] La convulsió present és tan grossa que, ben sovint, ens fa l'efecte d'haver-hi de perdre tot el nostre haver espiritual anterior. [...] Si propugnem la fidelitat de l'escriptor a la pròpia llengua, ho fem, sobretot, convençuts de la importància que té en el reeiximent de la seva obra» (Montoriol, 2020, p. 267-269).

Els sonets de Shakespeare són acomboiats amb un pròleg de l'escriptor Alexandre Plana i unes «Breus notes d'introducció» de la traductora. Carme Montoriol hi informava de quan s'havien documentat per primera vegada els sonets del dramaturg anglès i, tot seguit, dedicava força espai a repassar les hipòtesis que s'han formulat sobre la famosa dedicatòria que encapçala la primera edició, de 1609, una de les incògnites que ha fet vessar més tinta per part de la crítica: «A l'únic inspirador

d'aquests sonets, Sr. W. H.». Montoriol asseverava, a tall de conclusió: «Són coses impossibles de provar; i, si mai fossin provades, no afegirien res a la bellesa poètica i a l'interès humà dels sonets» (Montoriol, 1928, p. 19). Així, defensava l'autonomia de l'obra d'art, més enllà de la possible realitat que l'havia inspirada.

Al final de tot, Montoriol escrivia quatre mots sobre la traducció. Plantejava l'abast del projecte en termes de gustos individuals: «Enamorada d'aquesta obra de Shakespeare, vaig transcriure al català, i per a mon sol plaer, alguns dels sonets, triats precisament entre aquells que encara no havien estat mai traduïts» (Montoriol, 1928, p. 21). La fascinació per Shakespeare i el desig soterrat de donar a conèixer els seus versos, inèdits en la nostra llengua, van esperonar-la, sempre encoratjada pel mestre Pompeu Fabra. La tasca precursora de Magí Morera i Galícia, que el 1912 havia publicat *XXVI sonets de Shakespeare* i l'any següent una *Selecta de sonets de Shakespeare*, li havia servit formalment, en la manera d'apropiar-se el vers i l'estrofa elisabetians: va conservar-ne els decasíl·labs i va intentar reproduir-ne el ritme i l'alternança de rimes, cosa que va obligar-la a escapçar i a expandir el text d'origen, «generalment amb força gràcia» (Esquerra, 1937, p. 166) (Pujol, 2005).

Carme Montoriol és una de les primeres veus femenines catalanes que va considerar la traducció com un instrument de transformació cultural i humà. L'esforç de transvasar la poesia del gran clàssic modern va tenir compensacions. S'hi van referir alguns crítics en termes elogiosos i, a partir d'aleshores, «la carrera teatral, narrativa, periodística i d'activista sociocultural desenvolupada per Montoriol va quedar positivament marcada per aquest èxit inicial» (Real, 2006, p. 137). Els sonets complets de Shakespeare no es van tornar a traduir al català fins al cap de seixanta-cinc anys, el 1993, a càrrec de Gerard Vergés (Bacardí i Godayol, 2013, p. 21-23).

5. 1938: CÈSAR-AUGUST JORDANA I «L'ART DE TRADUIR»

Cèsar-August Jordana (Barcelona, 1893 – Santiago de Xile, 1958), enginyer de carrera, va abandonar-ne l'exercici per dedicar-se al conreu de les lletres. Va col·laborar en nombrosos diaris i revistes, com *La Publicitat*, *La Revista*, *Revista de Catalunya*, *L'Opinió*, *Mirador*, *Meridià*, *Germanor* o *Catalunya*. Revisor lingüístic de prestigi, va dirigir l'Oficina de Correcció d'Estil de la Generalitat i va publicar alguns manuals de divulgació gramatical, sempre de caient pràctic, entre els quals sobresurt *El català i el castellà comparats* (1933) (Jordana i Carreres, 2021). Com a narrador, va assajar diversos gèneres i tècniques —des de la novel·la policíaca, amb *El collar de la Núria* (1927), fins a l'eròtica, amb l'èxit d'*Una mena d'amor* (1931)—, tot trasplantant-los de models europeus que gaudien de reputació, a fi

d'expandir el públic lector català. Es va servir de nombrosos pseudònims per a signar la seva abundosa producció: *Arnau Bellcaire*, *Candi Brossa*, *Bernat Montsià*, *Francesc de Rupjà*...

De la sòlida coneixença que tenia de la tradició anglesa, en dona fe el *Resum de literatura anglesa* (1934). Va traduir, sobretot, d'aquesta llengua. Va estrenar-s'hi el 1924 amb *El cinc d'espases* de Chesterton. L'atracció per les faules d'aventures, aptes per a un públic molt divers, es fa palesa en la tria de dues obres de Stevenson: *La platja de Falesa* (1929) i *L'hereu de Ballantrae* (1953); o en *La batalla de la vida* (1931), de Dickens, i en *Tom Sawyer, detectiu* (1934), de Mark Twain. De l'era romàntica i realista, va acostar-ne títols de Walter Scott, George Meredith i Thomas Hardy (*Teresa dels Ubervilles*, el 1929). Igualment, va interessar-se per les generacions més joves: Sheriff-Barlett, Austin Strong, H. G. Wells o Virginia Woolf, de qui el 1930 va traslladar *Mrs. Dalloway*, cinc anys després de l'aparició de l'obra original, admirat per l'univers literari de l'escriptora (Hurtley 2002). Va començar a traduir el teatre de Shakespeare amb *Macbeth* (1928), en una versió en prosa. També ho eren les nou peces que va girar-ne per a la col·lecció d'obres completes «Els Clàssics del Món» que editava Barcino (1930-1932), i que va quedar interrompuda per la Guerra Civil. Ramon Esquerra, l'any 1937, considerava Jordana «el traductor definitiu» de Shakespeare, per l'equilibri aconseguit entre «la fidelitat de la versió» i «la necessària dignitat literària» (Esquerra, 1937, p. 193). Després se li ha retret un cert encarcament a causa d'un excés de purisme gramatical, que no va «mai en minva del foc i del llampegueig shakesperians» (Guansé, 1971, p. 7).

Del francès va traduir *El metge per força* (1928), de Molière, o *L'ingenu* (1927), de Voltaire, un escriptor que apreciava molt: és l'única traducció no provinent de l'anglès que va firmar amb el seu nom. La sèrie de viatges d'Alí Bei per terres africanes i asiàtiques, publicada en tretze volums (1926-1934), va signar-la amb els pseudònims de *Francesc de Rupjà* i *Bernat Montsià*. Va encarregar-se d'adaptar clàssics de la literatura universal: *L'anell del Nibelung* (1926) i tres grans obres de la literatura índia: el drama *Sakuntala* (1927), de Kalidassa, i els poemes èpics *El Ramaiana* (1932) i *El Mahabarata* (1935); en tots tres casos va donar-ne alguns fragments representatius, en prosa, i va explicar l'argument de la resta.

La Guerra Civil va capgirar la vida de Cèsar-August Jordana. La Institució de les Lletres Catalanes li havia confiat les traduccions del *Tristram Shandy*, de Laurence Sterne, i d'un volum del teatre de Christopher Marlowe, les quals, si bé es trobaven molt avançades el 1938, no van arribar a sortir a llum (Campillo, 1994, p. 316-317). L'exili el va dur a Santiago de Xile i a Buenos Aires, on va treballar per a l'Editorial Sudamericana d'assessor literari, de redactor de llibres que no signava i de traductor. Entre les versions que va subscriure, la majoria correspon a obres de divulgació historicocientífica, encara que hi trobem una mica de tot; en sobresurten

quatre assaigs d'Aldous Huxley, la *Vida secreta de Salvador Dalí* o la biografia *G. K. Chesterton* de Maisie Ward (Campillo, 2009, p. 32-33) (Bacardí, 2011, p. 279-281).

En el tram final de la Guerra Civil, el juliol de 1938, Jordana va publicar a la *Revista de Catalunya* l'article «L'art de traduir», un text capdavanter en la història de la traducció catalana. Amb un propòsit didàctic manifest, s'adreçava sobretot als traductors joves i als que consideraven la traducció com una forma d'escriptura singular. Tot i que era concebut com a escrit independent de qualsevol obra concreta (com ho havia estat el de Manuel de Montoliu), començava amb una «Justificació d'un assaig». Hi constatava que aleshores ja es partia d'una tradició de traduccions moderna, que s'encetava amb els fulletons de la *Renaixença*, continuava amb la «Biblioteca Popular de L'Avenç» i culminava amb l'Editorial Catalana, que comptava amb Josep Carner i Carles Riba com a traductors insígnia; de l'actualitat, en destacava les aportacions de la Fundació Bernat Metge i de les editorials Barcino i Proa. En mig segle, s'havia passat d'una indústria vocacional a una altra que «desperta la idea de lucre» (Jordana, 1938, p. 359), raó per la qual calia proporcionar algunes nocions pràctiques sobre aquest nou «ofici». Aquestes idees s'aglutinaven entorn de dues qüestions: el grau de coneixement de les dues llengües i el grau de literalitat. Jordana les abordava a partir de l'experiència pròpia com a traductor i com a revisor de traduccions, amb nombrosos exemples reals que il·lustraven de manera molt gràfica les dificultats que volia posar en relleu: falsos amics, artificiositat, incomprendibilitat... A l'últim, conclouia que, per a traduir, cal una preparació prèvia —i no l'amateurisme de qui simplement sap una llengua estrangera— i uns criteris lingüístics ben formats, perquè, per a traspassar la càrrega literària d'un text, tot sovint cal anar «més enllà de la ciència» (Jordana, 1938, p. 370).

«L'art de traduir» no ha perdut vigència: «És un article intel·ligent, sucós, realista i amb una visió tan clara dels problemes de l'època, que qui no ho sabés diria que parla d'avui» (Fontcuberta, 1989, p. 119).

6. 1948: L'ODISSEA DE CARLES RIBA I LA DIVINA COMÈDIA DE JOSEP M. DE SAGARRA

Després de tres anys de guerra cruenta, la victòria de les tropes franquistes va produir un trencament dràstic en la cultura catalana. Aquell mateix gener de 1939, rere l'entrada de les tropes «nacionals» a la ciutat de Barcelona, el nou govern s'afanyava a dictaminar tot de disposicions que anorreament qualsevol manifestació de catalanitat: l'escola, la premsa, el teatre, els llibres..., tot era implacablement prohibit en català. En el desenvolupament del país, res no va tornar a ser com abans de la guerra.

Si bé oficialment no constava enlloc que el simple ús del català —o del basc i el gallec— fos motiu per a condemnar una publicació, «els censors van començar a prohibir sistemàticament els llibres escrits en català» (Clotet i Torra, 2010, p. 9). I es va començar a instruir una doble censura: ideològica, comuna a la que sofrien els escrits en llengua castellana, i idiomàtica «regional», de manera que «el llibre català topà durant molt de temps amb problemes que el llibre castellà no tenia» (Massot i Muntaner, 1979, p. 100).

Acabada la Segona Guerra Mundial, va originar-se el que aleshores va batejar-se com l'«escletxa». No va significar cap gran transformació, però sí, per al món editorial, una certa permissió per a les «excepcions», en un ordre guiat per les arbitrarietats i les coaccions; i sempre que es tractés d'obres religioses, d'abast local o d'obres anomenades de «creació literària» (en principi, poesia, teatre i narrativa). El règim mirava d'apaivagar les crítiques d'intransigència que li arribaven d'arreu.

Per a les traduccions, les interdiccions van ser especialment severes. Des de la lògica dictatorial, si es tractava d'anorrear la cultura catalana o, potser, de reduir-la a mer folklore simpàtic i entranyable, qualsevol traducció al català comportava un gest d'universalització i de modernització que hi topava frontalment. Les traduccions qüestionaven la categoria lingüística del català. Per això, qualsevol temptativa de treure a llum alguna traducció amb permís va resultar infructuosa una bona part de la dècada dels quaranta. Totes les propostes van ser avortades amb arguments tan concloents com «son traducciones de otros idiomas al catalán», «suspendida por ser traducción de otro idioma» o «es criterio de esta dirección denegar la publicación de este tipo de obras en el idioma que usted desea» (Gallofré, 1991, p. 262, 263 i 380).

A mitjan dècada dels quaranta, van agafar una notable embranzida els anomenats llibres de bibliòfil, és a dir, volums luxosos, de tiratges molt reduïts i preus inassequibles. Es tractava d'un nou estratagema de resistència per a eludir les restriccions de la censura: com que el règim donava per descomptat que podien arribar a molt pocs lectors, els mig tolerava sense gaires escarafalls. Les traduccions van trobar un refugi en aquesta modalitat d'edició. Com també (re)escriptors de renom que, acabada la guerra o en tornar de l'exili, no podien desenvolupar cap activitat pública en llengua catalana i es veien obligats a guanyar-se la vida amb tasques editorials anònimes, mal retribuïdes i per al sistema castellà. En aquestes condicions de «mecenatge» —en concret, per part de Fèlix Millet i Maristany—, Carles Riba va dur a terme la segona traducció de l'*Odissea* (havia editat la primera el 1919) i Josep M. de Sagarra va emprendre la de vint-i-vuit obres dramàtiques de Shakespeare i va ultimar la de la *Divina Comèdia* —començada abans de la guerra gràcies al suport de Francesc Cambó.

El 1948 van arribar els primers permisos per a publicar traduccions, en combinació amb les fórmules de la bibliofília i de la «creació literària». Es tractava de dues

obres fundacionals de la tradició occidental, traslladades per escriptors de prestigi ja exculpats del seu compromís cívic i de l'exili: la nova *Odissea* de Riba i la *Divina Comèdia* de Sagarra. Per a obtenir el plàcet encara van caldre altres requisits, com les negociacions personals dels traductors amb alts representants polítics, a Barcelona i a Madrid, i que els censors hi donessin el vistiplau no pas com a traduccions —una excepció que no els devia convenir, ni que fos per a clàssics tan indiscutibles com innocuus—, sinó com a obres «originals». De l'*Odissea*, se'n va fer un tiratge de 300 exemplars, en dos volums; de la *Divina Comèdia*, 350 exemplars.

D'altra banda, Francesc de B. Moll també va aconseguir la llicència per a incorporar, en el volum d'*Obres completes* de Maria Antònia Salvà, la celebrada versió de *Mireia*, de Mistral, amb l'únic argument que podia fer trontollar els disciplinats censors: que no era pas «una mera traducció, sino que posee las características de una verdadera creación poética» (Gallofré, 1991, p. 384). Igualment, l'any següent Joan Sales va fer passar per catalans els tres autors que havia seleccionat per imprimir un volum de *Les rondalles immortals*: Lluïll, Verdager i Mistral. En canvi, com a mostra d'arbitrarietat dels mecanismes repressors, Gaziel no va poder treure a llum la versió d'*Esbós d'un serpent*, de Paul Valéry, en una edició bilingüe del mateix traductor limitada a 200 exemplars (encapçalada, això sí, amb un extens pròleg que no devia agradar gens a l'aparell censor).

En síntesi, les edicions de bibliòfil van acollir versions d'obres clàssiques de vàlua incontestable, arranjades per escriptors reconeguts —Marià Manent, Joan Oliver, Riba, Sagarra...—, que, més enllà del valor simbòlic, van tenir «un efecto cultural prácticamente nulo» (Ortín, 2004, p. 687). Producte d'una situació d'excepció, van esdevenir «regla [...] de la repressió» (Parcerisas, 2009, p. 232). Tanmateix, una nova esclatxa s'havia obert. A partir d'aleshores, els editors ja poden aduir algun precedent, com també els mateixos censors davant els seus caps. Les passes endavant i endarrere van succeir-se, potser per a no consentir que s'esvaís el clima de por i d'autocensura que, inevitablement, va afectar tot el sistema editorial, fins i tot més enllà de la dictadura (Godayol, 2016, p. 48-49). L'*Odissea* de Riba i la *Divina Comèdia* de Sagarra van obrir camí en la lenta represa de la traducció catalana sota el franquisme i, quant al futur de la llengua, van semblar una llavor d'esperança en una societat espaordida (Bacardí, 2012).

7. 1951: AGUSTÍ BARTRA I UNA ANTOLOGIA DE LA LÍRICA NORD-AMERICANA

Les circumstàncies no van afavorir la traducció al català a l'exili de 1939. Albert Manent ho argumentava en aquests termes: «Calia una cultura normal perquè les versions d'obres estrangeres fessin costat a les obres dels autors del país» (Manent, 1989, p. 220). De «normal», la cultura expatriada no en tenia res. Sense una

indústria editorial i amb un públic tàcit molt reduït, les lleis de l'oferta i la demanda no eren efectives. Els petits negocis de llibres que muntaven editors benemèrits no podien donar cabuda a obres estrangeres. La missió dels exiliats, per naturalesa, era salvar el país i salvar la llengua, greument amenaçats pel franquisme. Calia concentrar els esforços de publicar llibres en català, a Tolosa o a Buenos Aires, per a la producció autòctona. Eren els únics que podien tenir alguna sortida entre uns lectors enyorats i nostàlgics, àvids de llibres formatius per a ells i per als seus fills. La cultura catalana s'havia hagut de trasplantar i, a pesar de les adversitats de tota mena, calia nodrir-la amb els aliments més preuats (Bacardí, 2009, p. 11-12).

Una antologia de la lírica nord-americana, d'Agustí Bartra, és la traducció publicada a l'exili que amb el pas dels anys ha estat més valorada. És de les poques —l'única, potser— que va beneficiar-se d'un suport econòmic important: una beca de la Fundació Guggenheim.

Probablement no sabrem mai amb exactitud què va traduir Agustí Bartra. Com tampoc altres exiliats que, de la traducció, en van fer l'ofici principal. Republicans i catalanistes de pedra picada, els que, acabada la guerra, havien emigrat a l'altra banda de l'Atlàntic, traduïen a una llengua més o menys «forastera» —l'espanyol—, per a un mercat «distant» —l'hispanoamericà— i, amb freqüència, productes de dubtosa qualitat literària. En aquestes condicions, sovint no van voler responsabilitzar-se'n i es van servir de tota mena de pseudònims. Bartra mateix, en nombroses entrevistes, responia a les escadusseres qüestions sobre la seva faceta de traductor apressadament, sense concretar gaire. S'hi afegia, en aquest cas, que havia constituït una societat amb la seva companya, l'escriptora Anna Murià, en la qual havien treballat plegats, en funció de les conveniències, i de vegades únicament ell havia signat la feina (Bacardí, 2004).

Sigui com vulgui, la producció d'Agustí Bartra com a traductor és molt remarcable, mal que només sigui per la quantitat: milers i milers de pàgines tant de prosa com de poesia, regularment a partir de l'anglès i del francès, si bé algun cop va valer-se de traduccions interposades. Les primeres daten de 1944, mentre que la darrera va aparèixer pòstumament, el 1985 (*Cant de mi mateix*, de Walt Whitman). Entremig, i fent números rodons, va signar una vintena de versions poètiques i una quarantena d'obres en prosa, la immensa majoria traslladades al castellà; al català, només sis, publicades o bé a l'exili o bé un cop retornat a Catalunya i esgotat el franquisme. Aquestes xifres no inclouen les abundoses autotraduccions i reescriptures de l'obra pròpia, normalment del català al castellà, però també algun cop del castellà al català.

El traductor Agustí Bartra es va forjar a l'exili, a causa de les necessitats econòmiques i de la voluntat d'esdevenir escriptor professional. Amb estudis elementals, i havent començat a treballar a tretze anys d'aprenent, abans de la guerra ja havia donat a conèixer un recull de contes, *L'oasi perdut* (1937), i el primer llibre

de poesia, *Cant corporal* (1938). Tot sol havia après francès, de ben jovenet, i anglès, els primers anys d'exili. El 1944 ja presentava «Dos sonets de Keats» en el primer número de *Lletres*. Dirigida per ell, la revista va acollir traduccions sistemàticament, a més de difondre el cèlebre breuari de Josep Carner «De l'art de traduir» (1944). En l'últim lliurament, Bartra va oferir-hi una primera mostra «De la lírica nord-americana», quan encara faltaven tres anys perquè sortís a llum *Una antologia de la lírica nord-americana*.

La concessió d'una beca de la Fundació Guggenheim va significar un punt i a part en el remolí de feines mal remunerades i poc estimulants d'aquella primera època a Mèxic. La hi van atorgar per traduir, primerament, una mostra de la poesia nord-americana al català i, en la convocatòria següent, al castellà. De manera que la parella i els dos fills van viure dos anys, el 1949 i el 1950, en diversos indrets dels Estats Units. *Una antologia de la lírica nord-americana* va aparèixer el 1951, sota el segell d'Edicions Lletres. Des de Walt Whitman fins a poetes estrictament contemporanis, que aleshores no tenien ni quaranta anys, n'inclou una mostra de cinquanta-tres —amb una presència significativa de veus femenines—, com també una presentació de cadascun, que palesa una informació precisa i una notable capacitat d'anàlisi, no exempta de valoracions —tan elogioses com crítiques. Rere el convenciment que «tota antologia és provisional» i «perillosa», oferia una selecció àmplia, basada en «un canon antològic hereditat de las selecciones norteamericanas» (Ruiz Casanova, 2011, p. 237), representativa del «valor literari i, també, històric» de la poesia d'aquelles latituds, amb la confiança que cada lector «farà la seva antologia d'aquesta antologia» (Bartra, 1951, p. 5-7). Es tractava de donar a conèixer per primera vegada en llengua catalana un material gairebé del tot inèdit (ho era, per exemple, *The Waste Land*, de T. S. Eliot), i un material que reflectia la «dispersió [...] de l'eixordadora simfonia americana» (Obiols, 2009, p. 283).

Bartra no ocultava, en una carta a Joan Fuster, que aquest estímulo l'havia impel·lit: «M'impulsà a fer-la un motiu de política espiritual. Crec que a Catalunya aquest llibre pot ésser útil per la força esbatanadora que pugui significar» (Fuster, 1998, p. 148). Passats setanta anys de la publicació, «continua sent una de les propostes de traducció més originals, més ambiciosos i més sofisticades de la literatura catalana del segle xx» (Abrams, 2009, p. 70), executada en un exili polític militant que va mirar d'amortir la repressió de l'interior (Bacardí, 2015, p. 70-72).

8. 1962: EDICIONS 62 I ALTRES EDICIONS

Amb la promulgació de la Llei de premsa i impremta, el 18 de març de 1966, quedava invalidada l'anterior, de 29 d'abril de 1938, i es passava de la censura prèvia obligatòria d'originals a la «consulta voluntària». Si no hi eren sotmesos,

calia fer un dipòsit previ de sis dels exemplars ja impresos, abans de difondre'ls, i, si no superaven les observances polítiques, religioses, morals... reglamentàries, l'edició sencera era segrestada, amb la consegüent pèrdua econòmica per a l'editorial. El sistema de vigilància, en suma, s'havia maquillat: «De facto, doncs, la censura prèvia distava d'haver-se extingit, per bé que, en teoria, la voluntària no prohibia mai cap llibre» (Llanas, 2006, p. 26). Per mitjà d'una calculada inde-terminació, ara tota la responsabilitat requeia damunt els editors.

El canvi rellevant, per a l'edició catalana, s'havia produït quatre anys abans, en prendre possessió Manuel Fraga Iribarne del Ministeri d'Informació i Turisme. Conscient del gir imparabile que experimentava la societat occidental, i amb la necessitat d'«acomodar los viejos mecanismos de control ideológico a los nuevos métodos de organización económica» (Cisquella, Erviti i Sorolla, 2002: 26), va voler conferir al règim un indispensable aire de modernitat. Una de les polítiques discutides practicades incumbia els llibres en basc, català i gallec: com s'hi podia posar tantes traves pel fet que fossin escrits en una «altra» llengua «nacional»?; tot plegat, de llibres, sempre se n'havia llegit pocs. A partir d'aleshores, la llengua va deixar de ser un estigma, un motiu de sospita i d'ultratge, i van aplicar-se si fa no fa els mateixos criteris de censura que s'aplicaven als llibres en castellà. La literatura infantil, l'assaig i la traducció en van sortir especialment beneficiats.

La «liberalització» del sector va originar que es creessin noves editorials i que altres que fins aleshores només havien publicat en llengua castellana es decidissin també per la catalana: tothom s'adonava que «per primera vegada des de l'inici de la dictadura era possible traduir» (Estany, 2021, p. 61). El llibre català, finalment, era vist com un objecte comercial. S'havia passat d'una cultura resistencialista a una cultura que aspirava a una certa regularitat. El fet va comportar un canvi substancial d'escenari, datable i objectivable: «L'increment en la producció global és degut sobretot a les traduccions i el salt es produeix el 1963 [...]: el volum de les traduccions gairebé triplicà el de l'any anterior» (Vallverdú, 1968, p. 104). Socialment i psicològica, aquest increment tenia unes conseqüències majúscules: «“Llegir en català” es convertia simplement en “llegir”, sense que el factor llengua, amb la seva càrrega politicoemocional, en fos la determinació absoluta» (Fuster, 1992, p. 73).

Per a comprendre l'abast de l'esclat de les traduccions, només cal tenir en compte les dades facilitades per Francesc Vallverdú respecte de les proporcions d'obres originals i d'obres traduïdes del període: el 1963, el 42 % eren traduccions, el 1965 arribaven fins al 55 %, el 1973 descendien fins al 8 % i el 1977 es recuperaven fins al 16 % (Vallverdú, 1987, p. 117-118). Si ens centrem en la trajectòria d'Edicions 62, l'editorial que de bon principi va jugar-hi més fort, «fins a l'any 1969 les traduccions superaren de bon tros les obres d'autors catalans» i, en plena crisi del

sector, l'any 1970, «dels 50 llibres publicats per l'editorial, 25 eren traduccions» (Vallverdú, 1987, p. 120). En paraules de Josep M. Castellet, director literari de la casa, «en un primer moment, ens va semblar que havíem d'accentuar les traduccions, per tal d'universalitzar l'escassa producció catalana» (Castellet, 1987, p. 51).

La fredor dels números potser no permet de copsar la distribució per matèries de les traduccions, la qual va pecar d'irregular, subjecta com es trobava, únicament, a la demanda del públic. Sense la base de l'ensenyament, el suport institucional ni el ressò de la premsa, van escassejar les traduccions d'obres científiques —de tots els àmbits i caires— i es va donar preferència als llibres d'assaig —polític, sociològic, filosòfic i religiós— i a la narrativa contemporània.

D'aquest darrer gènere, en sobresurten col·leccions tan emblemàtiques com la recuperada «A Tot Vent» (1964) d'Edicions Proa, «Isard» (1962-1971) de Vergara, «La Rosa dels Vents» (1963-1966) de Plaza & Janés o «La Cua de Palla» (1963-1970) i «El Balanci» (1965) d'Edicions 62. L'editorial va estrenar-se amb *Nosaltres els valencians*, de Joan Fuster, i una col·lecció d'assaig, «Llibres a l'Abast», que, amb etapes diferents, encara avui subsisteix. Tal com professava el nom, pretenia abordar tots els àmbits del coneixement d'una manera no especialitzada, amb una atenció preferent a les temàtiques d'actualitat i als plantejaments progressistes —sovint, marxistes. Hi van aparèixer obres de Simone de Beauvoir, Bertolt Brecht, Friedrich Engels, Betty Friedan, Erich Fromm, Antonio Gramsci, Norman Mailer, Karl Marx, Herbert Marcuse, Emmanuel Mounier, Bertrand Russell o Pierre Teilhard de Chardin, no sense entrebancs: «Bona part de les obres de la col·lecció s'autoritzaren en una primera resolució, amb poques supressions, però les retencions i les prohibicions dictaminades foren prou agressives» (Sopena, 2009, p. 424). Fins a 1971, de la norantena d'obres que hi havien sortit, 63 corresponien a traduccions.

Una nova generació de traductors d'edats diferents, la majoria ja coneguts com a escriptors, van catalanitzar aquest corpus tan extens i divers: entre molts altres, Jordi Arbonès, Maria Aurèlia Capmany, Ramon Folch i Camarasa, Joan Fuster, Johanna Givanel, Miquel Martí i Pol, Joan Oliver, Josep Palàcios, Manuel de Pedrolo, Maria de Quadras, Joan Sales, Carme Serrallonga, Jordi Solé-Tura, Rafael Tasis, Bonaventura Vallespinosa, M. Teresa Vernet, Josep Vallverdú... Alguns, fins i tot, es van convertir en «professionals» de la traducció. Entre tots, i amb el suport d'una colla d'editors audaçs, reescrivint milers i milers de pàgines de procedències ben variades, van redreçar i van forjar —«entre el conservadorisme defensiu i la necessitat d'innovació» (Jané-Lligé, 2017, p. 118)— nous models de la llengua literària, després de vint anys llargs d'ús ordinari interromput (Bacardí, 2012).

9. 1974: XAVIER BENGUEREL I JAUME TUR, VERS UNA TEORIA DE LA TRADUCCIÓ

La dictadura franquista tampoc no va afavorir que es desenvolupés una teoria de la traducció amb tots els ets i uts, com començava a passar en alguns països europeus, amb la creació de centres d'ensenyament especialitzats, l'establiment de la traducció com a disciplina acadèmica i la proliferació de bibliografia de l'àmbit. La primera escola de traducció i interpretació de l'Estat no es va inaugurar fins a 1972, a la Universitat Autònoma de Barcelona, com un centre professionalitzador. Sense suports de cap mena, fins als anys seixanta les traduccions —publicades i inèdites— van ser producte d'iniciatives esparses, sovint de l'interès del torsimany-escritor de fer-se seva una obra admirada. Després, la «industrialització» sobtada de l'ofici no va propiciar que la reflexió pousés reposadament: «El que no tenim», doncs, «és una tradició teòrica actual en català» (Mallafrè, 1991, p. 41). Els primers intents sistemàtics de bastir-la són molt recents: «Podem datar el naixement de la traductologia catalana a la darrera dècada del segle XX» (Torrents, 2010, p. 363).

Tot amb tot, si no existeix una tradició moderna afermada, sí que, des del final del segle XIX, disposem d'un nombre apreciable de reflexions entorn de la traducció (Bacardí, Fontcuberta i Parcerisas, 1998), centrades més en l'experiència pròpia que no pas en consideracions de caràcter general sobre el fenomen, de les quals, però, sovint es pot extreure una «teoria» —o «teories», parcials i subjectives. Amb la guerra i la postguerra, aquest costum va subsistir. Els primers intèrprets que van aconseguir publicar alguna traducció enmig de la barbàrie repressora, conscients de la responsabilitat del seu gest, sovint van acompanyar-la amb algun tipus de nota o prefaci. El pròleg de Carles Riba a la segona versió de l'*Odissea*, de 1948, n'és l'exemple paradigmàtic i un dels textos catalans cabdals de la disciplina —abans que la traducció s'hi considerés. Igualment, s'hi van esmerçar intel·lectuals —homes— com Miquel Arimany, Manuel Balasch, Justí M. Bruguera, Joan Coromines, Joan Fuster, Josep M. Llompart, Josep Miracle, Joan Oliver, Josep Palau i Fabre, Josep M. de Sagarra, Josep Vallverdú o Marià Villangómez. El conjunt d'aquests prefacis constitueix un corpus heterogeni i, alhora, relativament coherent, que reflecteix els pressupòsits i els neguits més comuns de l'època.

Com a corol·lari, el 1974 va sortir un llibre singular de Xavier Benguerel, a mig camí entre les memòries, l'assaig i l'antologia de traduccions, l'allargassat títol del qual resulta prou eloqüent: *Xavier Benguerel es confessa de les seves relacions amb La Fontaine, Edgar Allan Poe, Paul Valéry, Pablo Neruda*. Va coincidir, el mateix any, amb *Maragall i Goethe. Les traduccions del Faust*, de Jaume Tur, monografia pionera en llengua catalana que aborda la traducció com a matèria científica, en consonància amb els estudis capdavanters més recents d'arreu.

Relacions, de Xavier Benguerel (Barcelona, 1905-1990), s'estructura en cinc parts: una «Declaració de principis» i un capítol per a cadascun dels autors triats —La Fontaine, Edgar Allan Poe, Paul Valéry i Pablo Neruda—, que, al seu torn, conté una introducció i les versions poètiques. L'ombra del novel·lista hi és molt perceptible, arreu. Bona part de cadascun dels capítols relata la gènesi —antecedents, mòbils, circumstàncies...— del seu interès per cadascun dels escriptors. Benguerel va enderiar-se en poetes «difícils» —entre d'altres, Ronsard, Baude-laire, Mallarmé i Rimbaud— perquè li exigien ampliar el potencial expressiu propi, de manera que l'exercici de la traducció, entès com un aprenentatge continu, el sobrepassava i el transcendia. Partidari de la traducció literària emuladora de l'original, va defensar i va practicar el trasllat de la poesia en vers, preservant-ne el ritme i la rima. Considerava que un traductor ambiciós havia d'aprofundir incansablement en la llengua pròpia, a fi d'ampliar-ne els recursos i «reviure» les múltiples experiències alienes, d'idiosincràsies tan diverses, qui sap si mai imaginables. Aquest requisit anava associat al que el mateix Benguerel en deia «fer bona lletra», en un corrent d'esforç col·lectiu, amb «mires polítiques» (Xavier Benguerel, 1974, p. 27), consubstancials al fet de traduir a una llengua coartada. *Relacions* va merèixer lloances epistolars de Salvador Espriu, Lluís Ferran de Pol, Joan Sales i Alain Verjat, que van apreciar-ne més les traduccions que no pas les reflexions que les acompanyaven (Busquets i Grabulosa, 1995, p. 101-102).

Jaume Tur i Padró (Barcelona, 1943 – Pamplona, 1977), després d'estudiar filosofia i lletres a la Universitat de Navarra, entre 1965 i 1971 va treballar com a professor d'espanyol a la Universitat de Colònia. Va doctorar-se el 1973 a la Universitat de Bonn, amb la tesi *El bilingüïsmo de Joan Maragall y sus traducciones de Faust. Aportación al estudio de la influencia de Goethe en Maragall*, traduïda i editada —a proposta d'Antoni Comas— el 1974 amb el títol *Maragall i Goethe. Les traduccions del Faust*. Fins a 1977 va combinar la docència a les universitats de Colònia i de Bonn i va publicar alguns articles acadèmics. Va morir a trenta-quatre anys, en no superar una operació quirúrgica per a corregir una cardiopatia que patia de menut.¹

Aquesta obra es pot considerar el primer assaig acadèmic en català dedicat a la traducció, i no tan sols perquè és l'objecte d'estudi —a partir de l'anàlisi de les versions de Maragall de Goethe—, sinó també perquè consagra un extens capítol —«el capítol més consistent» (Murgades, 1976, p. 115)— a «Sobre la teoria de la traducció», el qual, cinquanta anys després, encara és útil per a estudiants de la matèria i interessats en la pràctica de traduir. Influint per la poderosa tradició

1. Demem aquestes informacions biogràfiques a Joan-Francesc Silvente, autor de la tesi doctoral *La traductologia catalana contemporània (una visió panoràmica)* (2023), Universitat Autònoma de Barcelona.

alemanya, Tur hi incorporava les aportacions de noms tan emblemàtics com Goethe, Schleiermacher, Humboldt o Benjamin, les teories del qual hi tenen força pes. Ara bé, no es conformava amb una perspectiva especulativa i establia pautes pragmàtiques. Descrivia el procés de traduir en tres fases: comprensió, interpretació i traducció de l'original, amb diverses subfases i amb diversos tipus de possibles problemàtiques en cadascuna. En aquest terreny, el de la praxi, sentenciava: «El traductor no cerca una fidelitat incondicional a la veritat, sinó veracitat» (Tur, 1974, p. 84).

Aquest axioma —raonable i brillant— respon a l'esperit de tota l'obra: rigorosa, crítica i interpretativa; i tan capdavantera de la traducció catalana, que en aquell moment gairebé va passar desapercibuda.

10. 1991: JOAQUIM MALLAFRÈ I *LLENGUA DE TRIBU, LLENGUA DE POLIS*

Hi ha noms que prestigien una àrea de coneixement, de manera que, tant si ho volen com si no ho volen, n'esdevenen emblemes. Des que el 1981 va publicar la traducció de l'*Ulisses*, de James Joyce, Joaquim Mallafrè (Reus, 1941-2024) va capitanejar la nau insígnia de la traducció coetània.

Abans, només havia traduït al català *Amb la ràbia al cos* (1974), de John Osborne, en una edició del Centre de Lectura de Reus (amb el qual sempre va estar molt vinculat, de primer sota el guiatge de Bonaventura Vallespinosa). S'havia llicenciat en filologia romànica el 1964 per la Universitat de Barcelona i havia passat el curs 1967-1968 com a *assistant teacher* a Ludlow (Anglaterra), on va perfeccionar l'anglès. Des de 1972 va exercir de professor a la seu de Tarragona de la Universitat de Barcelona, tasca que va compaginar com a catedràtic d'anglès a secundària de 1964 a 1989, any en què va començar a treballar a jornada plena a la Universitat Rovira i Virgili, fins a la jubilació, el 2006.

Va estar set anys per a traduir l'*Ulisses*, els mateixos, exactament, que Joyce va estar per a escriure'l. La primera traducció catalana publicada de la novel·la² havia sorgit com una iniciativa personal, desvinculada de cap encàrrec: simplement, el torsimany volia comprendre una obra revessa —símbol de la modernitat— i fer-la «parlar» en la seva llengua literària i, també, en la de casa i del carrer —mai no apreses, ni l'una ni l'altra, a l'escola—, i sense el suport de cap tipus de paratext (Iribarren, 2023). Per exigències de l'original, va haver de crear una gran quantitat de mots nous i va aconseguir que «la traducció fos coherent, natural i

2. És anterior la traducció completa i inèdita de l'*Ulisses*, de 1966, del dramaturg i narrador Joan Francesc Vidal i Jové, conservada a l'Archivo General de la Administración, a Alcalá de Henares, la qual, malgrat haver obtingut el plàcet de la censura, no es va editar (Iribarren, 2011).

comprensible per al lector català» (Pujol, 2012, p. 335, i Pujol, 2013). En la famosa dicotomia entre apropar el text traduït a l'emissor o al receptor, Mallafrè va decantar-se per la segona opció: «Cada època, el traductor enllaça més amb el seu lector —“mon semblable, mon frère”— que amb l'autor original» (Mallafrè, 2023, p. 78). L'*Ulisses* va ser rebut entusiàsticament, tant per part de la crítica com del públic, i va merèixer el Premi de la Generalitat de Catalunya a la millor traducció catalana d'una obra estrangera i el de la Crítica Serra d'Or.

Més endavant, Joaquim Mallafrè va traduir obres cabdals del segle XVIII anglès, com *Tom Jones* (1984), de Henry Fielding, o *Tristram Shandy* (1993), de Laurence Sterne, (meta)novel·les curulles d'humor i d'ironia; de Sterne també va traslladar-ne *Un viatge sentimental* (1996). Del segle XIX, va fixar-se en *Zanoni* (2017), d'Edward Bulwer-Lytton, i *Les confessions del senyor Harrison* (2022), d'Elizabeth Gaskell. I de Joyce també va traduir *Dublínesos* (1988) i *Giacomo Joyce* (1992), a més de revisar de cap i de nou l'*Ulisses* (1996) segons l'edició crítica de Hans Walter Gabler. Paral·lelament, va interessar-se pel teatre contemporani: diverses peces de Samuel Beckett (1995 i 1996) i de Harold Pinter (1986, 2001 i 2007), i *Prendre partit* (2001), de Ronald Harwood, o *Casa i jardí* (2005), d'Alan Ayckbourn. També va apropar obres destinades, en principi, al públic juvenil, com ara *Les aventures de Mowgli* (2001) i *Els gossos rojos. L'ankus del rei* (2004), de Rudyard Kipling, *L'alegre Roger* (2008), de Colin McNaughton, *El poni roig* (2011), de John Steinbeck, o *La dotzena, a més bon preu* (2020), de Frank B. Gilbreth Jr. i Ernestine Gilbreth Carey.

De l'experiència de traduir l'*Ulisses*, en va sorgir la tesi doctoral, publicada amb el títol *Llengua de tribu i llengua de polis: bases d'una traducció literària* (1991), una monografia sencera dedicada a la teoria i a la pràctica de la traducció, no circumscrita a la justificació o a l'anàlisi de cap trasllat concret. En la primera part, «Traduir», fixava alguns conceptes substancials de la disciplina: en feia un repàs històric, desenvolupava les fases del procés i les possibles intencionalitats dels intèrprets, establia una tipologia de traduccions i aprofundia en les propietats de la traducció literària. En la segona part, «Llengua de tribu i llengua de polis», oferia, per mitjà d'un ampli ventall d'exemples, directrius per a traslladar tota classe de conceptes i d'expressions que formen part de l'univers quotidià i de l'organització social. Al final, unes conclusions molt didàctiques acabaven de sistematitzar uns continguts il·luminadors.

A diferència del llibre de Jaume Tur, el de Joaquim Mallafrè no arribava tan fora de temps: d'una banda, tot just l'any següent, el 1992, els estudis de diplomatura de traducció passaven a llicenciatura i adquirien un caire més especulatiu i metòdic; de l'altra, les traduccions publicades s'havien recuperat de la crisi dels setanta: «El percentatge global d'obres traduïdes al català durant l'any 1990 és 26,5» (Vallverdú, 1992, p. 92).

Mallafrè va argumentar i va difondre la tasca de traduir en un gran nombre de conferències i d'articles. També hi era ben present en els altres dos llibres que va publicar: *De bona llengua, de bon humor* (1994) i *Uns i altres. Literatura i traducció* (2016). Des de 1991 era membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans i va merèixer un grapat de guardons: el Premi Nacional de Literatura de la Generalitat de Catalunya (1993) per *Llengua de tribu i llengua de polis*, la Creu de Sant Jordi (1998), la Medalla de la Ciutat de l'Ajuntament de Reus (2007), el Premi Montserrat Abelló a la trajectòria (2022) o el nomenament de Fill Il·lustre de la Ciutat de Reus (2022).

Tots aquests reconeixements eren per a ell, sens dubte, però eren també per a la traducció, per a la traducció catalana coetània i per a la tradició que al darrere l'apuntalava, pels moments estel·lars que havia viscut al llarg del segle xx. Al final de la centúria, Joaquim Mallafrè n'havia protagonitzat un altre. Comptat i debatut, havia adobat el terreny que fa possible que avui, ja ben entrat el xxi, visquem una nova eclosió de traduccions, una nova edat d'or de la literatura universal escrita en català.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- ABRAMS, Sam (2009). «Quelcom neix en tota mort...». *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 16, p. 67-73.
- ANGLADA, Maria Àngels (1988). «Carme Montoriol». A: *Literatura de dones: una visió del món*. Barcelona: La Sal, p. 57-79.
- ARITZETA, Margarida (1988). *Obra crítica de Manuel de Montoliu*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.
- BACARDÍ, Montserrat (2004). «Anna Murià, traductora (in)visible». *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 13, p. 77-85.
- (2009). «La traducció catalana a l'exili. Una primera aproximació». *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 16, p. 9-21.
- (2011). «Jordana i Mayans, Cèsar-August». A: BACARDÍ, Montserrat; GODAYOL, Pilar (dir.). *Diccionari de la traducció catalana*. Vic: Eumo, p. 279-281.
- (2012). *La traducció catalana sota el franquisme*. Lleida: Punctum.
- (2015). «Agustí Bartra: traduir en la terrible soledat catalana». *Revista de Filologia Romànica*, núm. 32 (1), p. 69-85.
- BACARDÍ, Montserrat; FONTCUBERTA, Joan; PARCERISAS, Francesc (1998). *Cent anys de traducció al català (1891-1990)*. *Antologia*. Vic: Eumo.
- BACARDÍ, Montserrat; GODAYOL, Pilar (2013). *Les traductores i la tradició. 20 pròlegs del segle xx*. Lleida: Punctum.
- BALCELLS, Albert (2013). *Jaume Massó i Torrents i la modernitat, 1863-1943. De L'Avenç a l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- BARTRA, Agustí (1951). *Una antologia de la lírica nord-americana*. Mèxic: Lletres.
- BENQUEREL, Xavier (1974). *Xavier Benguerel es confessa de les seves relacions amb La Fontaine, Edgar Allan Poe, Paul Valéry, Pablo Neruda*. Barcelona: Selecta.
- BUFFERY, Helena (2007). *Shakespeare en català. Traduir l'imperialisme*. Trad. de Dolors Udina. Vic: Eumo.
- BUSQUETS I GRABULOSA, Lluís (1995). *Xavier Benguerel, la màscara i el mirall*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CAMPILLO, Maria (1994). *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2009). «Cèsar-August Jordana, *El món de Joan Ferrer*». *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 16, p. 29-42.
- CASTELLANOS, Jordi (1996). «Mercat del llibre i cultura nacional (1882-1925)». *Els Marges*, núm. 56, p. 5-38.
- (1998). *Intel·lectuals, cultura i poder*. Barcelona: La Magrana.
- CASTELLET, Josep M. (1987). «Memòries poc formals d'un director literari». A: *Edicions 62. Vint-i-cinc anys (1962-1987)*. Barcelona: Edicions 62, p. 23-105.
- CISQUELLA, Georgina; ERVITI, José Luis; SOROLLA, José A. (2002). *La represión cultural en el franquismo. Diez años de censura de libros durante la Ley de Prensa (1966-1976)*. Barcelona: Anagrama.
- CLOTET, Jaume; TORRA, Quim (2010). *Les millors obres de la literatura catalana (comentades pel censor)*. Barcelona: A Contra Vent.
- ESQUERRA, Ramon (1937). *Shakespeare a Catalunya*. Barcelona: Institució del Teatre.
- ESTANY, Lara (2021). *Del silenci a la represa. La censura en la traducció catalana durant el franquisme*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- FAULÍ, Josep (1973). *Notes sobre l'any 1906*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- FONTCUBERTA, Joan (1989). «Als cinquanta anys de "L'art de traduir" de C. A. Jordana». *Revista de Catalunya*, núm. 36, p. 119-130.
- FONTCUBERTA, Judit (2007). «Manuel de Montoliu, la necessitat de traduir». A: PANYELLA, Ramon [ed.]. *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*. Lleida: Punctum, p. 333-344.
- FRANQUESA, Montserrat (2013). *La Fundació Bernat Metge, una obra de país (1923-1938)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FRANSISTORRA ALEÑÀ, Albina (1983). «Introducció». A: MONTORIOL, Carme. *L'abisme. L'huracà*. Barcelona: La Sal, p. 11-24.
- FUNDACIÓ BERNAT METGE (1922). *Una col·lecció catalana de clàssics grecs i llatins*. Barcelona: Editorial Catalana.
- FUSTER, Joan (1992). *L'aventura del llibre català*. Barcelona: Empúries.
- (1998). *Correspondència. Agustí Bartra i altres noms de l'exili americà*. Ed. de Santi Cortés. València: Edicions 3 i 4, vol. 2.

- GALLÉN, Enric (2004). «La traducción entre el siglo XIX y el *Modernisme*». A: LAFARGA, Francisco; PEGENAUTE, Luis [ed.]. *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, p. 661-673.
- GALLOFRÉ I VIRGILI, Maria Josepa (1991). *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GARRIGASAIT, Raül (2020). *Els fundadors. Una història d'ambició, clàssics i poder*. Barcelona: Ara Llibres.
- GODAYOL, Pilar (2016). *Tres escriptors censurades. Simone de Beauvoir, Betty Friedan & Mary McCarthy*. Lleida: Punctum.
- GUANSÉ, Domènec (1971). «Notícia de C. A. Jordana». A: JORDANA, C. A. *El món de Joan Ferrer*. Barcelona: Proa, p. 5-9.
- HURTLEY, Jacqueline A. (2002). «Modernism, Nationalism and Feminism: Representations of Virginia Woolf in Catalonia». A: CAWS, Mary Ann; LUCKHURST Nicola [ed.]. *The Reception of Virginia Woolf in Europe*. Londres / Nova York: Continuum, p. 296-311.
- IRIBARREN, Teresa (2011). «La primera traducció catalana de l'*Ulisses* (1966) de James Joyce, de Joan Francesc Vidal Jové». A: COLL-VINENT, Sílvia; EISNER, Cornelia; GALLÉN, Enric [ed.]. *La traducció i el món editorial de postguerra*. Lleida: Punctum, p. 81-93.
- (2023). «Joaquim Mallafrè: l'excel·lència de les traduccions de James Joyce». A: SUNYER, Magí; PRADILLA, Miquel Àngel [ed.]. *Joaquim Mallafrè, traductor i lingüista*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 57-68.
- JANÉ-LLIGÉ, Jordi (2017). «Models de llengua en les traduccions del segon franquisme». A: BACARDÍ, Montserrat; GODAYOL, Pilar [ed.]. *Traducció i franquisme*. Lleida: Punctum, p. 105-119.
- JORDANA, C. A. (1938). «L'art de traduir». *Revista de Catalunya*, núm. 88 (juliol), p. 357-370.
- JORDANA I CARRERES, Georgina (2021). *Cèsar August Jordana (1893-1958). Vida i obra lingüística*. Barcelona: Laertes.
- LLANAS, Manuel (2004). *L'edició a Catalunya: el segle XIX*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya.
- (2006). *L'edició a Catalunya: el segle XX (1939-1975)*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya.
- MALLAFRÈ, Joaquim (1991). *Llengua de tribu i llengua de polis: bases d'una traducció literària*. Barcelona: Quaderns Crema.
- (2023). «Traduir: una lectura a fons». A: SUNYER, Magí; PRADILLA, Miquel Àngel [ed.]. *Joaquim Mallafrè, traductor i lingüista*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 69-78.
- MANENT, Albert (1989). *La literatura catalana a l'exili*. 2a ed. Barcelona: Curial.

- MARAGALL, Joan (1981). «El catalanisme en el llenguatge (Fragments d'un discurs)». *Obres completes*. Barcelona: Selecta, vol. I, p. 786-790.
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume (1934). *Cinquanta anys de vida literària (1883-1933)*. Barcelona: Tipografia Emporium.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1979). «La represa del llibre català a la postguerra». *Els Marges*, núm. 17, p. 88-102.
- MONTOLIU, Manuel de (1908). «Moviment assimilista de la literatura catalana en els temps moderns. Conveniència de que's fessin moltes traduccions i esment ab que cal ferles». A: *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Estampa d'En Joaquim Horta, p. 569-573.
- MONTORIOL, Carme (1928). «Breus notes d'introducció a la traducció completa dels sonets de Shakesperare». A: *Els sonets de Shakespeare*. Barcelona: Llibreria Verdaguer, p. 15-22.
- (2020 [1937]). «L'escriptor i el moment actual». A: *Teatre complet*. Tarragona: Arola, p. 267-270.
- MURGADES, Josep; SULLÀ, Enric (1976). «Sobre les publicacions del departament de filologia catalana de la universitat de Barcelona». *Els Marges*, núm. 8, p. 113-117.
- OBIOLS, Víctor (2009). «Bartra, antòleg i traductor». *Reduccions*, núm. 93-94, p. 279-287.
- ORTÍN, Marcel (2004). «Las traducciones del *Noucentisme* a la actualitat». A: LAFARGA, FRANCISCO; PEGENAUTE, Luis [ed.]. *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, p. 674-694.
- PARCERISAS, Francesc (2009). *Traducció, edició, ideologia. Aspectes sociològics de les traduccions de La Bíblia i de L'Odissea*. Vic: Eumo.
- PEREA, Maria Pilar (2008). *El centenari del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- PLA I ARXÉ, Ramon (1975). «“L'Avenç” (1881-1915): la modernització de la Renaixença». *Els Marges*, núm. 4, p. 23-38.
- PUJOL, Dídac (2005). «Carme Montoriol, traductora dels sonets de Shakespeare». A: GIBERT, Miquel M.; ORTÍN, Marcel [ed.]. *Gèneres i formes en la literatura catalana d'entreguerres (1918-1939)*. Lleida: Punctum, p. 27-40.
- REAL MERCADAL, Neus (2006). *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RUIZ CASANOVA, José Francisco (2011). *Dos cuestiones de literatura comparada: traducción y poesía. Exilio y traducción*. Madrid: Cátedra.
- SOPENA, Mireia (2009). «Intel·lectuals i pensament sota censura. Les traduccions de “Llibres a l'Abast” (1963-1977)». A: FALUBA, Kálmán; SZIJJ, Ildikó [ed.]. *Actes del Catorzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. I, p. 415-425.

- TORRENTS, Ricard (2010). «Vers una traductologia catalana». A: FALUBA, Kálmán; SZIJJ, Ildikó [ed.]. *Actes del Catorzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. III, p. 361-379.
- TUR, Jaume (1974). *Maragall i Goethe. Les traduccions del Faust*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- VALLVERDÚ, Francesc (1968). *L'escriptor català i el problema de la llengua*. Barcelona: Edicions 62.
- (1977). «L'edició catalana de 1923 a 1930». *Els Marges*, núm. 9, p. 23-50.
- (1987). «L'edició en català i l'experiència d'Edicions 62». A: *Edicions 62. Vint-i-cinc anys (1962-1987)*. Barcelona: Edicions 62, p. 109-123.
- (1992). «El creixement del llibre en català des de 1975». A: FUSTER, Joan. *L'aventura del llibre català*. Barcelona: Empúries, p. 83-98.
- ZWEIG, Stefan (2004). *Moments estel·lars de la humanitat*. Trad. de Maria Pous. Barcelona: Quaderns Crema.

